

I. ZAKSAS

(Kaunas)

GAMTAMOKSLINIS MATERIALIZMAS BURŽUAZINĖJE LIETUVOJE

Norint išanalizuoti gamtamokslinį materializmą buržuazinėje Lietuvoje, reikia marksistiškai įvertinti daugelio gamtos mokslo šakų — matematikos, astronomijos, fizikos, chemijos, biologijos, medicinos, žemės ūkio mokslų atstovų materialistines pažiūras. Daugiau ar mažiau tarybinėje filosofinėje literatūroje buvo nagrinėtas gamtamokslinis materializmas biologijoje, medicinoje, žemės ūkio moksluose. Buvo bandoma marksistiškai įvertinti biologų T. Ivanausko, P. Šivickio, medikų J. Kairiūkščio, J. Kupčinsko, P. Avizonio, J. Šopausko, L. Gutmano, agronomų V. Vazalinsko, J. Bulavo, D. Rudzinskio, S. Nacevičiaus, M. Micčio ir kitų materialistines pažiūras.

Buržuazinėje Lietuvoje vyko aštri materializmo ir idealizmo kova gamtos mokslė. Ypač ji pasireiškė biologijoje. Tokie klausimai, kaip gyvybės kilmė bei esmė, gyvosios gamtos vystymasis, organizmų tikslingumas, žmogaus kilmė ir kiti, kuriuos nagrinėja biologija, turi svarbią pasaulėžiūrinę reikšmę. Klerikaliniai ideologai savo daugiabalsėje spaudoje stengėsi tuos klausimus interpretuoti idealistiškai bei religiskai. Į kovą prieš klerikalus aktyviai įsijungė nemaža gamtininkų grupė, stovėjusi gamtamokslinio materializmo pozicijose.

Skleidžiant mokslines žinias ir materialistines pažiūras į „gamtos mįsles“, teigiamą vaidmenį suvaidino žurnalas „Kultūra“, Lietuvos gamtininkų žurnalas „Gamta“, medikų žurnalas „Medicina“ ir kt. „Kultūroje“ buvo spausdinama daug straipsnių evoliucijos teorijos klausimais. Antai 1930 metais „Kultūra“ paminėjo 70-tąsias Č. Darvino garsojo veikalo „Rūšių kilmė“ ir 120-tąsias Ž. Lamarko veikalo „Zoologijos filosofija“ pasirodymo metines.

Šiame straipsnyje analizuojamos kai kurios pagrindinės problemos, kurias sprendė gamtamokslinis materializmas buržuazinėje Lietuvoje. Smulkiau panagrinėsime žymiausio buržuazinės Lietuvos gamtamokslinio materializmo atstovo J. Kairiūkščio filosofines pažiūras.

Galima drąsiai tvirtinti, kad filosofinės J. Kairiūkščio pažiūros Lietuvoje daug kuo primena E. Hekelio pažiūras Vokietijoje. Panašiai kaip E. Hekelis ir skirtingai nuo daugelio kitų gamtamokslinių materialistų,

kurie daugiausia apsiribojo savo specialybe, J. Kairiūkštis bandė filosofiskai aiškinti daugelį problemų, išeinančių už jo specialybės ribų.

J. Kairiūkštis — gydytojas terapeutas — parašė nemaža materialistinių ir ateistinių knygelių bei straipsnių. Didžiausią reikšmę turi jo kūrinys „Gamtos mokslų filosofija“¹. Panašiai kaip E. Hekelio knyga „Pasaulio mįslės“ parodo pagrindines gamtamokslinio materializmo problemas Vokietijoje bei visoje Europoje XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje, taip J. Kairiūkščio „Gamtos mokslų filosofija“ atspindi pagrindines gamtamokslinio materializmo problemas, kurios buvo sprendžiamos buržuazinėje Lietuvoje ir visame pasaulyje 1920—1940 metų laikotarpiu. Savo materialistinius teiginius J. Kairiūkštis daugiausia rėmė žymių XX a. Europos gamtininkų darbais ir atradimais.

„Gamtos mokslų filosofijoje“ analizuojami tie patys klausimai, kurie nušviesti ir E. Hekelio „Pasaulio mįslėse“: gamtos mokslų ir filosofijos, žmogaus, sielos, materijos, dorovės problemos. Be to, J. Kairiūkštis itin reikšminga laiko gyvybės problemą, kurią plačiai nagrinėja. Apskritai E. Hekelio ir J. Kairiūkščio tyrimo problematika iš esmės sutampa.

J. Kairiūkščio, kaip ir daugelio to meto Lietuvos gamtamokslinio materializmo atstovų, iškeltų problemų sprendimo būdai yra panašūs. Bet tai nereiškia, kad J. Kairiūkščiu nebūdingi originalūs sprendimai, „savi“ teigiami ir neigiami momentai.

Gamtos mokslo ir filosofijos ryšį jis mėgina nagrinėti istoriskai, parodo, jog senovėje filosofija ir gamtos mokslas sutapo. Vėliau, maždaug XVIII a. „tarp filosofijos ir gamtos mokslų atsivėrė gerokas plyšys, kuris vis didyn ir didyn ėjo“². Dabartiniu metu prasidėjęs didelis judėjimas prieš tą liūdną reiškinį — filosofijos ir gamtos mokslų nesutikimą. Filosofija vėl bepradedanti jungtis su gamtos mokslais.

Filosofijos reikšmė gamtininkams neabejotina. Gamtininkai negali pasitenkinti tik faktų rinkimu bei kaupimu. Jie turi tuos faktus apibendrinti, kurti hipotezes, teorijas. „Tiems tyrimo daviniams sutvarkyti ir įgyja didelės reikšmės teorijos, hipotezės ir filosofinės idėjos“³.

Filosofija ne tik padeda mokslininkui tvarkyti tyrimo duomenis. Filosofijos idėjos skatina gamtininkus veikti, juos įkvepia darbui ir jiems suteikia jėgų. Filosofija taip pat padeda nukreipti stebėjimus ir eksperimentus į dar nepažintų faktų sritį, tarnauja vaisingu kelrodžiu. Kita vertus, gamtos mokslai turi didelį poveikį filosofijai. „Vadinasi, turi viešpatauti mokslinės ir filosofinės minties sąjunga“⁴.

XIX a. viduryje apie filosofijos ir gamtos mokslo sąjungą kalbėjo rusų revoliucinis demokratas A. Gercenas. Filosofų ir gamtininkų sąjungą pagrindė V. Leninas savo filosofiniame testamente „Apie karin-gojo materializmo reikšmę“. Kad ir kaip besiskirtų A. Gerceno — filo-

¹ J. Kairiūkštis, *Gamtos mokslų filosofija* (Straipsnių rinkinys pasaulėžiūrai kurti), Tauragė, 1926.

² Ten pat, p. 4.

³ Ten pat, p. 11.

⁴ Ten pat, p. 12.

sofinio materialisto, V. Lenino — dialektinio materialisto ir J. Kairiūkščio — stichinio materialisto pažiūros apie filosofijos ir gamtos sąjungą, vis dėlto jų turinys yra bendras.

Aiškindamas filosofijos ir gamtos mokslų sąjungos reikšmę, J. Kairiūkštis nurodo, jog filosofijos uždavinys yra apibendrinti atskirų gamtos šakų rezultatus. Jis teisingai supranta filosofijos objektą. Anot J. Kairiūkščio, filosofija skiriasi nuo kitų mokslų didesne apibendrinimo jėga. „Juk filosofinė pažiūra ir pasižymi tuo, kad ji yra kiek bendresnė ir visados lyg šuolis pirmyn, yra lyg ateities tyrimų numatymas“⁵. Ižvalgus mąstytojas teisingai pažymi, kad ne visos gamtos mokslo idėjos yra vienodai reikšmingos filosofijai. Ir gamtos moksle yra žinių, kurios skiriasi savo apibendrinimo jėga. Antai įvairių augalų kuokelių skaičius žiede ir panašios žinios neturi vertės filosofijai. Jai reikšmingos tokios žinios, hipotezės bei teorijos, kurios parodo mums plačius, gilius santykius ir sąryšius gamtoje.

Iš tokių teorijų filosofijai yra ypač reikšminga Č. Darvino teorija. J. Kairiūkštis, kaip ir kiti buržuazinės Lietuvos gamtamoksliniai materialistai — T. Ivanauskas, J. Kupčinskas, P. Avizonis, — aukštai vertino Č. Darvino evoliucijos teoriją. O tai sudaro esmingą to meto gamtamokslinio materializmo bruožą. „Jeigu Darvino evoliucijos teorija savo laiku iškilmingai perėjo visą Europą ir užkariavo beveik visą mokslo pasaulį, tai tas atsitiko todėl, kad toji teorija slėpė savo gilią filosofinę idėją, ankštai supintą faktais. Darvino idėjos pasirodė tikru raktu gyvos gamtos plėtotei aiškinti“⁶.

Aiškindamas pažinimo teorijos klausimus, J. Kairiūkštis ryžtingai atmetė agnosticizmą. Jis kritikavo Diubua-Reimono sparnuotą frazę „Ignorabimus“ ir pareiškė, jog mokslui nėra tokių problemų, kurių negalima būtų tikėtis išspręsti. Mokslininko optimizmas remiasi didžiuliais gamtos mokslo atradimais. J. Kairiūkštis iš esmės teisingai apibūdina tiesos kriterijų: „Kad mokslo išvados neapsilenkia su tiesa, parodo jau ir toji aplinkybė, — rašė jis, — kad, atkartojant stebėjimus ir eksperimentus (mokslo tyrimus), juos galima patikrinti plačiame mastabe, išgauti naudingų pritaikymų eilę ir net numatyti ateitį“⁷.

Nagrindamas materijos problemą, J. Kairiūkštis gina materialistinį teiginį, kad mokslas, fizika, matematika, yra tikrovės atspindys, o ne laisvas proto kūrinys. „Jeigu matematika ir duoda begalinę galimų daiktų santykių gausybę, jeigu ji kuria santykių kombinacijas, kurie gamtoje neįvykdyti, tai vis dėlto toji sritis, iš kurios tos kombinacijos formulių pavidalu išvestos, rodo tikrenybės dalelę ir užtat jos gali pritaikymo rasti ir aiškinant pasaulio reiškinius“⁸.

„Gamtos mokslų filosofijoje“ nagrinėjama fizikos krizė XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje. Autorius pastebi, kad fizikos moksle vyksta

⁵ Ten pat, p. 13.

⁶ Ten pat, p. 12—13.

⁷ Ten pat, p. 16.

⁸ Ten pat, p. 24.

nuolatinė evoliucija. Naujos pažiūros fizikoje reiškia tai, kad „fizika tik pakeitė savo pavidalą, bet esmėj palieka ta pati. Jeigu šių dienų teisybė nesutampa ištiesai su vakar dienos teisybe, tai vis dėlto ji randasi tos paskutinės tęsinys ir plėtotė... Mokslo teorijos kinta, bet neišnyksta ir nemiršta. Senoji teorija įeina į naujosios sudėtį, o ta pastaroji palieka viską, kas teisinga senoj, bet aprėžia tiktai jos pritaikymą“⁹. Tiek ankstesnė mechanistinė hipotezė, tiek naujos fizikos hipotezės siekia atvaizduoti tikrovę.

Šios J. Kairiūkščio mintys primena V. Lenino duotą fizikos krizės XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje įvertinimą. V. Leninas, kaip žinoma, sukritikavo mąstytojus, kurie stengėsi daryti idealistines išvadas iš fizikos krizės, skelbė materijos išnykimą. „Materija išnyksta“,— rašė V. Leninas,— tai yra išnyksta toji riba, iki kurios mes pažinome materiją iki šiol, mūsų žinojimas eina giliau; išnyksta tokios materijos savybės, kurios anksčiau atrodė absoliučios, nekintamos, pirmapradsės“¹⁰.

Daug dėmesio J. Kairiūkštis skyrė gyvybės esmei bei kilmei. Jis, kaip ir P. Avizonis, kritikavo vitalistus, kurie pripažino antgamtinių jėgų buvimą gyvojoje gamtoje ir skelbė agnosticizmą (mes negalime pažinti gyvybės esmės). Gamtamokslinio materializmo atstovai buržuazinėje Lietuvoje parodė gyvosios ir negyvosios gamtos ryšį, skelbė, jog gyvybė atsirado iš negyvosios gamtos ir ji yra materialinė. „Gyvybės problema esanti ta pati materijos problema. Gyvybė yra tiktai fazė gamtos reiškinijų kitimo rate“¹¹.

T. Ivanauskas, J. Kairiūkštis kritikavo teologinį gyvosios gamtos aiškinimą. „Tikslingumo sąvokos analizė parodo, kad ji kyla iš supratimo apie žmogaus veikimą; žmogus stato savo veikime tikslus, ir jo veikimas lyg turi tikslingumo pobūdį. Šias paviršutines žmogaus veikimo ypatybes išsprauti į gamtos reiškinius, į gyvą organizmą yra tai aiškus antropomorfizmas“¹².

Stichiniai materialistai teisingai suprato psichinius procesus kaip smegenų funkciją. „Taip vadinamieji psichiniai procesai, kurie ir sudaro sąmonės turinį, eina iš galvos smegenų veikimo“¹³. J. Kairiūkštis aiškino psichikos evoliuciją pažangos kryptimi, kuri (evoliucija) pasiekia didžiausią tobulumą žmoguje. Remdamiesi teisingu sielos supratimu, gamtamoksliniai materialistai neigė religinę sielos nemirtingumo dogmą.

Spręsdami žmogaus kilmės problemą, gamtamokslinio materializmo atstovai įrodė gyvulinę žmogaus kilmę. Šį įrodymą jie grindė lyginamosios anatomijos, biochemijos, lyginamosios embriologijos ir kitų gamtos mokslų duomenimis, kritikavo biblijos pasakojimus apie dievišką žmogaus sutvėrimą.

⁹ Ten pat, p. 28.

¹⁰ V. I. Leninas, Raštai, t. 14, p. 244.

¹¹ J. Kairiūkštis, Gamtos mokslų filosofija, p. 42.

¹² Ten pat, p. 41.

¹³ Ten pat, p. 46.

Daug dėmesio J. Kairiūkštis skyrė dorovės problemai. Jis atskleidė neigiamą religijos poveikį moralei ir kartu parodė, jog mokslas, „kultūra sušvelnino žmonių papročius, pakėlė atskiro asmens vertę“¹⁴. J. Kairiūksis smerkė bažnyčią, ne kartą pašventinusią biauriausią smurtą, parodė, jog religingumas dažnai sugyvena su piktadarybe.

Gamtamokslinis materializmas, be teigiamų pusių, turi ir rimtų trūkumų, kurie būdingi ir J. Kairiūkščio „Gamtos mokslo filosofijai“.

Gamtamokslinio materializmo atstovai Lietuvoje nesugebėjo teisingai suformuluoti pagrindinio filosofijos klausimo, parodyti pagrindinių kryptių filosofijoje. J. Kairiūkštis formuluoja pagrindinį filosofijos klausimą taip: „Beveik visi filosofijos klausimai suvedami prie pagrindinės problemos: ar gali būti gamtos mokslas vieninteliai tikru pažinimo įrankiu, ar reikia ieškoti dar kitų pažinimo įrankių“¹⁵. Anot J. Kairiūkščio, filosofijoje yra tokios dvi pagrindinės kryptys: 1) pozityvinė, kuri siekia apsaugoti gamtos mokslus nuo bet kurių pašalinių įtakų, ir 2) mistinė ir tikiybė kryptis, kuriai priskiriami Bergsono intuityvizmas, Džemso pragmatizmas ir neotomizmas. Toks pagrindinių filosofijos kryptių skirstymas aiškiai rodo gamtamokslinio materializmo atstovo nesugebėjimą atskleisti esminius filosofinių kryptių skirtumus. Visiems žinoma, kad, pavyzdžiui, skirtumas tarp pozityvizmo ir pragmatizmo yra neesminis, lyginant su materializmo ir idealizmo skirtumu.

Tačiau neteisingas pagrindinių filosofinių kryptių suformulavimas ir savęs priskyrimas prie pozityvinės krypties neduoda pagrindo teigti, kad J. Kairiūkštis „daugeliu atvejų linko į pozityvizmą“¹⁶. J. Kairiūkščio pažiūrų analizė rodo, kad jis pripažino tikrovę, kaip mūsų žinių šaltinį, griežtai kritikavo subjektyvųjį idealizmą ir agnosticizmą. Taigi, kad J. Kairiūkštis linko į pozityvizmą, remiantis tik jo neteisingais formulavimais, būtų analogiška teigimui, kad Hekelis ir Fojerbachas linko į religiją. (Kaip žinoma, ir Hekelis, ir Fojerbachas žodžiais pripažino save religijos šalininkais, nors jie buvo kovingi ateistai.) Teisingiau būtų pasakyti, kad J. Kairiūkštis daugeliu atvejų linko ne į pozityvizmą, o į pozityvistinę terminologiją.

Reikia pasakyti, kad J. Kairiūkštis apskritai neteisingai vartoja filosofines sąvokas, vertina atskirus filosofus. Antai Platono filosofijos pagrindu jis laiko dualizmą, menkina Hegelio ir Fichtės filosofijos reikšmę, nesupranta Hegelio dialektikos, nekritiškai vertina Machą ir Ostvaldą.

Aiškindami gyvybės esmę, gamtamoksliniai materialistai akcentavo gyvosios ir negyvosios gamtos vieningumą, panašumą, bet nesugebėjo išaiškinti kokybinio tų materijos judėjimo formų skirtumo. J. Kairiūkštis rašė, kad mechanistinis gyvybės aiškinimas yra geriausia formulė, labiausiai sutampanti su dabartinės biologijos duomenimis¹⁷.

¹⁴ Ten pat, p. 67.

¹⁵ Ten pat, p. 5.

¹⁶ „Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija“, t. 2, Vilnius, 1968, p. 19.

¹⁷ Žr. J. Kairiūkštis, *Gamtos mokslų filosofija*, p. 38.

Gamtamoksliniai materialistai klydo, aiškindami žmogaus psichiką ir patį žmogų. Jie daugiau akcentavo žmogaus ir gyvūnijos vieningumą, bet nesugebėjo parodyti kokybinio gyvulių psichikos ir žmogaus mąstymo skirtumo, darbo vaidmens žmogaus atsiradime.

Ypač ribotos yra gamtamokslinių materialistų pažiūros į visuomenę. J. Kairiūkštis matė kapitalistinės visuomenės blogybes — socialinę ir ekonominę nelygybę, alkoholizmą. Šioms blogybėms panaikinti ir dorovei pakelti jis siūlė kompleksą priemonių, neišeinančių už kapitalizmo ribų, — kovą prieš alkoholizmą, kovą prieš darbo žmonių vargą. Ypač reikšminga, jo nuomone, yra kova prieš bažnyčią. Toji kova atnešianti „socialinį išsivadavimą, materialiai ir kultūriniai nuskriaustai žmonijai“¹⁸. Kaip efektyvią priemonę tautos dorovei gerinti J. Kairiūkštis siūlė panaudoti eugeninę nusikaltėlių sterilizaciją.

Gamtamokslinio materializmo ribotumai negali nustelbti jo teigiamo vaidmens buržuazinės Lietuvos ideologinėje kovoje. Gamtamokslinių materialistų veikla, skleidžiant materialistinę pasaulėžiūrą, silpnino tuo metu viešpatavusią religinę pasaulėžiūrą. Antra vertus, gamtamokslinio materializmo idėjų propaganda ruošė dirvą marksistinės filosofijos plitimui Lietuvoje. Tarybiniu laikotarpiu daugelis gamtamokslinio materializmo atstovų tapo marksistinės filosofijos propagandistais, o nemaža jų dalis, jų tarpe ir Kairiūkštis, susiejo savo gyvenimą su Komunistų partija.

¹⁸ Ten pat, p. 81.